

संविधानावर महात्मा गांधींच्या विचारांचा प्रभाव

डॉ.के.टी. व्हनहुवे

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,
श्रीमान भाऊसाहेब झाडबुके महाविद्यालय, बार्शी.
जि. सोलापूर.

सारांश:

एक अत्याधुनिक दस्तऐवज तयार करण्यात संविधान सभेने दिलेल्या अमूल्य योगदानाबद्दल आम्ही आदर व्यक्त करतो. जसे आपल्याला ज्ञात आहे की, भारतीय संविधान हे जगभरातील संविधानांमधील असलेल्या गोष्टींचा थोडाफार प्रभावांचा मिश्रण आहे. जगभरातील संविधानांचा अभ्यास करून आपला देशाला पूरक आणि पोषक असा एक संविधान संविधान निर्मात्याने दिलेली आहे. महत्त्वाचे म्हणजे महात्मा गांधींनी संविधान सभेच्या स्थापनेत महत्त्वाची भूमिका बजावली. संपूर्ण देशावर महात्मा गांधींच्या विचारांचा प्रभाव होता आणि संविधान निर्मात्यांवरही त्यांचा महत्त्वपूर्ण प्रभाव होता. त्यातील बऱ्यापैकी गांधीवादी नेते होते. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये गांधीवादी विचारांचा भारतीय राज्यघटनेवर कशाप्रकारे प्रभाव पडला आहे तो आपण अभ्यासणार आहोत. गांधीवादी तत्त्वे, विशेषतः गांव-आधारित राज्य-बांधणीची कल्पना, संविधान सभा, भारतीय संविधान आणि स्वतंत्र भारत याबद्दलचे मांडणी यांचा गंभीरपणे विचार करण्याचा प्रयोजन आहे.

प्रस्तावना:

आ

पली राज्यघटना अनेक कारणांमुळे जगभर प्रसिद्ध

आहे. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील दिग्गजांनी संविधानाचा मसुदा तयार करताना केलेल्या प्रयत्नांचे महत्त्व आणि सात दशके देशात लोकशाहीला चालना देण्यासाठी ते किती काळाच्या कसोटीवर उभे राहिले याचा अभ्यास विद्वानांनी विस्तृतपणे केला आहे. संविधान सभेच्या प्रत्येक सदस्याचे योगदान देशासाठी अमूल्य, स्मरणीय आणि उल्लेखनीय आहे. आपली राज्यघटना सर्वात मोठी राज्यघटना आहे. आणि इतर अनेक देशांच्या घटनांमधून संबंधित कल्पनांचा अवलंब करून त्याचा मसुदा तयार करण्यात आला आहे. गेल्या 70 हून अधिक वर्षे झाली. भारतीय लोकशाही च्या विकास प्रक्रियेत आणि लोकशाही प्रगल्भतेच्या दिशेने वाटचाल करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये आज राजघटनेचे मोलाचे योगदान आहे. या घटनेत प्रत्यक्ष महात्मा गांधींच्या विचारांचा प्रभाव दिसत नसला तरी अनेक तरतुदी मधून आपल्याला त्यांचे विचार प्रतिबिंबित झालेले दिसतात.

संशोधनाचे महत्त्व व गरज :

सदर शोध निबंधामध्ये महात्मा गांधी यांच्या विचारांचा भारतीय राज्यघटनेवरील प्रभाव याबद्दलचा अभ्यास करून त्या विषयावर अवलोकन करून घेणे शक्य होणार आहे

१. प्रस्तुत लेखात घटनात्मक बाबी आणि महात्मा गांधींचे विचार याबद्दल अभ्यास करणे.
२. भारतीय राज्यघटनेच्या संदर्भात गांधींचे विचार अभ्यासणे.
३. भारतीय राज्यघटनेचा सात दशकांचा प्रवास अभ्यासणे.

संशोधन साधने :

सदर संशोधनकार्य प्रामुख्याने दुय्यम साधनांचा वापर करणार आहे उदाहरणार्थ संदर्भ पुस्तके, वर्तमानपत्रे, न्यायालयीन निर्णय, त्यावरील अनेक भाष्ये व संबंधित इतर संशोधन साहित्य इत्यादी. आजपर्यंत अनेक घटना दुरुस्त्या. झाल्या त्याबद्दल सुद्धा अभ्यास करणार आहे.

महात्मा गांधींच्या स्वतंत्र भारताच्या संविधानाविषयीच्या संकल्पना आणि ग्राम-केंद्रित तळागाळातील लोकशाहीची त्यांची दृष्टी समजून घेण्याचा प्रयत्न करू. त्यानंतर, संविधानाचा मसुदा तयार करताना संविधान निर्मात्यांनी त्यांच्याकडून प्रेरणा घेतली आहे. यावर चर्चा करणार आहे शेवटी, प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये भारतीय राज्यघटनेतील गांधीवादी तत्त्वांच्या आत्मसातीकरणाचे

स्वरूप आणि स्वतंत्र भारताच्या गेल्या 70 वर्षांत राज्य उभारणीत गांधीवादी दृष्टीकोनांचा अंतर्भाव किती प्रमाणात झाला आहे, याचा अभ्यास करणार आहोत. राज्य उभारणीच्या गांधीवादी दृष्टीकोनातील पंचायती राज 1993 रोजी अंमलात आलेल्या 73 आणि 74 व्या घटनादुरुस्ती आणि पंचायती राज कायद्याद्वारे विकेंद्रीकरण प्रक्रिया, मूलभूत अधिकार, मार्गदर्शक तत्वे, मूलभूत कर्तव्य, शिक्षण आणि कल्याणकारी राज्य. इत्यादी गोष्टी गांधीवादाच्या दृष्टिकोनातून समजून घेणार आहोत.

महात्मा गांधींचा राज्यघटनेबद्दलचा दृष्टिकोन:

महात्मा गांधींचा भारताच्या संविधानाबद्दल एक वेगळा दृष्टिकोन होता, ज्यामध्ये विकेंद्रीकरण, ग्राम-केंद्रित प्रशासन आणि सहभागी लोकशाहीवर भर देण्यात आला होता. त्यांच्या विचारांवर पाश्चात्य संस्कृतीवरील टीकांचा प्रभाव होता, ज्याचे मूळ उद्योगवाद आणि आधुनिकतेवर होते असे त्यांचे मत होते. त्यांच्या प्रमुख तत्त्वांचे विवेचन येथे आहे:

विकेंद्रीकरण: गांधींनी विकेंद्रित सरकारचा पुरस्कार केला, जिथे सत्ता तळागाळातील लोकांकडे असते. त्यांनी ग्राम पंचायती ही प्रशासनाची प्राथमिक एकक म्हणून कल्पना केली, ज्यामध्ये निर्णय घेण्याचे अधिकार आणि स्थानिक बाबी व्यवस्थापित करण्यासाठी संसाधने असतील.

ग्राम-केंद्रित प्रशासन: गांधींच्या "स्वराज्य" किंवा स्वराज्याच्या संकल्पनेत गावांना स्वयंपूर्ण आणि स्वायत्त बनवण्यावर भर देण्यात आला. त्यांचा असा विश्वास होता की प्रत्येक गाव पूर्ण अधिकारांसह एक प्रजासत्ताक असावे.

सहभागी लोकशाही: गांधींच्या दृष्टिकोनात प्रशासनात लोकांचा थेट सहभाग समाविष्ट होता, ज्यामध्ये ग्राम पंचायती आणि तालुका पंचायती उच्च-स्तरीय प्रशासकीय संस्थांमध्ये प्रतिनिधी पाठवत असत.

मूलभूत हक्क आणि कर्तव्ये: गांधींच्या संवैधानिक योजनेत १३ मूलभूत अधिकार आणि तीन कर्तव्ये समाविष्ट होती, ज्यात सामाजिक आणि आर्थिक समानता, अहिंसा आणि जाती-आधारित भेदभावाचे उच्चाटन यावर लक्ष केंद्रित केले गेले.

आर्थिक विकेंद्रीकरण: गांधींनी गावपातळीवर आर्थिक स्वयंपूर्णतेला प्रोत्साहन दिले, कुटीर उद्योग, सहकारी शेती आणि गाव-आधारित आर्थिक विकासाला प्रोत्साहन दिले.

शिक्षण आणि समाजकल्याण: गांधींनी मोफत आणि सक्तीच्या मूलभूत शिक्षणाचे महत्त्व अधोरेखित केले, आरोग्य, स्वच्छता, शेती आणि सामाजिक सेवेबद्दल जागरूकता वाढवली.

श्रीमान नारायण अग्रवाल यांच्या "मुक्त भारतासाठी गांधीजी संविधान" या पुस्तकात सांगितल्याप्रमाणे गांधींच्या संवैधानिक योजनेतील काही उल्लेखनीय वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

पंचायत राज संस्था: गांधींच्या योजनेत प्रशासनाचा पाया म्हणून ग्रामपंचायतींचे महत्त्व अधोरेखित केले गेले.

प्रांतीय सरकार: तीन वर्षांच्या कार्यकाळासह तालुका पंचायतींच्या अध्यक्षानी बनलेली.

अद्वितीय केंद्र सरकार: प्रांतीय पंचायतींच्या अध्यक्षांनी बनलेले, ज्यांचा कार्यकाळ तीन वर्षांचा असतो.

अल्पसंख्याकांकडे विशेष लक्ष: अल्पसंख्याकांच्या हक्कांचे आणि हितांचे संरक्षण.

भारतीय संविधानात गांधीजींच्या दृष्टिकोनाचा पूर्णपणे समावेश नसला तरी, त्यात त्यांच्या काही कल्पना प्रतिबिंबित झाल्या, विशेषतः राज्यधोरणाचे निर्देशक तत्वे आणि मूलभूत हक्कांमध्ये. गाव पंचायती, सामाजिक आणि आर्थिक समानता, शिक्षण आणि आंतरराष्ट्रीय शांततेचा प्रचार यावर संविधानाचा भर गांधीजींच्या तत्त्वांना एक मान्यता म्हणून पाहिला जाऊ शकतो.

भारतीय संविधानामध्ये गांधीवादी विचारांचे प्रतिबिंब :

विकेंद्रीकरण व पंचायती राज:

विकेंद्रीकरणामध्ये केंद्र सरकारकडून स्थानिक सरकार किंवा संस्थांना सत्ता, अधिकार आणि संसाधने हस्तांतरित करणे समाविष्ट आहे. भारतात, विकेंद्रीकरण हे एक साधन म्हणून पाहिले जाते: स्थानिक स्वराज्याला चालना देणे. स्थानिक समुदायांना निर्णय घेण्यास आणि त्यांचे स्वतःचे व्यवहार व्यवस्थापित करण्यास सक्षम करणे. नागरिकांचा सहभाग वाढवणे तसेच प्रशासन आणि निर्णय प्रक्रियेत नागरिकांच्या सहभागाला प्रोत्साहन देणे. आरोग्यसेवा, शिक्षण आणि पायाभूत सुविधांसारख्या मूलभूत सेवांचे वितरण वाढवणे. इत्यादी गोष्टी विकेंद्रीकरणाच्या व्यवस्थेमध्ये अभिप्रेत आहेत.

पंचायत राज ही ग्रामीण भारतातील स्थानिक स्वराज्याची एक प्रणाली आहे, जिथे निवडून आलेले

प्रतिनिधी स्थानिक कामकाज व्यवस्थापित करतात. पंचायती राजची प्रमुख वैशिष्ट्ये समाविष्ट आहेत. पंचायती राज प्रणालीमध्ये तीन स्तर असतात: ग्रामपंचायती, पंचायत समित्या, आणि जिल्हा परिषदा इत्यादी पंचायत सदस्य स्थानिक लोकसंख्येद्वारे निवडले जातात, ज्यामुळे प्रतिनिधित्व आणि जबाबदारी सुनिश्चित होते.

पंचायतींना आरोग्यसेवा, शिक्षण, स्वच्छता आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासासह स्थानिक बाबी व्यवस्थापित करण्याचे अधिकार आहेत. निवडून आलेले प्रतिनिधी स्थानिक लोकसंख्येला जबाबदार असतात, पारदर्शकता आणि सुशासनाला प्रोत्साहन देतात.

महात्मा गांधींचा असा विश्वास होता की लोकशाहीमध्ये मूलभूत अधिकार महत्त्वाचे आहेत, परंतु त्यांनी कर्तव्यांचे महत्त्व देखील अधोरेखित केले. त्यांच्या मते, हक्क आणि कर्तव्ये एकमेकांशी जोडलेली असतात आणि एक दुसऱ्याशिवाय अस्तित्वात राहू शकत नाही. गांधींचे लोकशाहीचे स्वप्न वैयक्तिक स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय आणि समानतेला प्राधान्य देते.

गांधींचा असा विश्वास होता की लोकशाहीमध्ये वैयक्तिक स्वातंत्र्य आवश्यक आहे. त्यांनी म्हटले की जर वैयक्तिक स्वातंत्र्य गमावले तर सर्वस्व गमावले जाते आणि व्यक्तींनी स्वेच्छेने समाजाची सेवा करण्यासाठी स्वतःला समर्पित केले पाहिजे.

गांधींनी सामाजिक न्याय, सत्तेचे विकेंद्रीकरण आणि सर्वांसाठी समान हक्कांचा पुरस्कार केला. निरोगी सामाजिक संबंधांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि मालक आणि नोकरांमधील फरक संपवण्यासाठी त्यांनी "ट्रस्टीशिप" ही संकल्पना मांडली.

गांधींनी अधिकारांपेक्षा कर्तव्यांना प्राधान्य दिले, असे म्हटले की "जो योग्यरित्या आपली कर्तव्ये पार पाडतो त्याला अधिकार आपोआप मिळतात." त्यांनी लोकांना हक्कांची मागणी करण्याऐवजी त्यांच्या कर्तव्यांवर लक्ष केंद्रित करण्यास प्रोत्साहित केले.

मूलभूत अधिकार :

मूलभूत हक्कांबद्दल गांधीजींचे विचार नैतिकता आणि नीतिमत्तेवर आधारित आहेत. लोकशाहीसाठी उच्च मानवी मूल्यांची आवश्यकता असते, ज्यामध्ये स्व-नियमन,

आत्मनिर्भरता आणि परस्पर सहकार्य यांचा समावेश आहे असे त्यांचे मत होते.

मूलभूत हक्कांवरील गांधीजींचे तत्वज्ञान वैयक्तिक हक्क आणि सामाजिक जबाबदाऱ्यांचे संतुलन साधण्याचे महत्त्व अधोरेखित करते. त्यांचे विचार लोकशाही विचार आणि व्यवहारांना प्रेरणा देत राहतात, विशेषतः भारतीय समाज आणि राजकारणाच्या संदर्भात महत्त्वाचे आहेत.

मूलभूत कर्तव्ये :

महात्मा गांधींचा असा विश्वास होता की मूलभूत कर्तव्ये आणि अधिकार एकमेकांशी जोडलेले आहेत. त्यांच्या मते, "चांगल्या पद्धतीने पार पाडलेले कर्तव्य एक समान अधिकार निर्माण करते". त्यांच्या विचारांचे विवेचन येथे आहे:

गांधींनी हक्कांपेक्षा कर्तव्यांना प्राधान्य दिले, असे म्हटले की "जो योग्यरित्या आपली कर्तव्ये पार पाडतो त्याला हक्क आपोआप मिळतात". त्यांनी लोकांना हक्कांची मागणी करण्याऐवजी त्यांच्या कर्तव्यांवर लक्ष केंद्रित करण्यास प्रोत्साहित केले. गांधींचा असा विश्वास होता की प्रत्येक हक्काचे एक समान कर्तव्य असते. उदाहरणार्थ, त्यांनी नमूद केले की जगण्याचा अधिकार आपल्याला तेव्हाच प्राप्त होतो जेव्हा आपण जगाच्या नागरिकत्वाचे कर्तव्य पार पाडतो. गांधींनी यावर भर दिला की खरे अधिकार कर्तव्य बजावण्याचे परिणाम आहेत. त्यांनी लोकांना फक्त त्यांच्या कर्तव्यांचा विचार करण्याचा सल्ला दिला, जेणेकरून अधिकार नैसर्गिकरित्या अनुसरले जातील याची खात्री करा. गांधीजींनी सांगितले की कामगारांना योग्य वेतन आणि चांगल्या कामाच्या परिस्थितीची मागणी करण्याचा अधिकार आहे, परंतु त्यांच्या मालकांना परिश्रमपूर्वक आणि विश्वासूपणे सेवा देण्याची त्यांची कर्तव्ये देखील आहेत. समाजात जगण्याचा आणि सहभागी होण्याचा अधिकार मिळविण्यासाठी नागरिकत्वाचे कर्तव्य पार पाडणे आवश्यक आहे असे त्यांचे मत होते.

गांधीजींचे तत्वज्ञान वैयक्तिक हक्क आणि सामाजिक जबाबदाऱ्यांचे संतुलन राखण्याचे महत्त्व अधोरेखित करते. त्यांचे विचार लोकशाही विचार आणि पद्धतींना प्रेरणा देत राहतात.

महात्मा गांधींचे कल्याणकारी राज्य संबंधीचे विचार

महात्मा गांधींचे कल्याणकारी राज्याचे स्वप्न स्वयंपूर्णता, सामाजिक न्याय आणि समानतेवर भर देते. प्रशासन आणि विकासासाठी विकेंद्रित, गावकेंद्रित दृष्टिकोनावर त्यांचा विश्वास होता.

प्रमुख तत्वे

स्वयंपूर्णता: गांधीजींनी स्वयंपूर्ण गावांचा पुरस्कार केला, जिथे स्थानिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी स्थानिक संसाधनांचा वापर केला जातो.

सामाजिक न्याय: त्यांनी सामाजिक न्याय, समानता आणि गरिबी निर्मूलनाचे महत्त्व अधोरेखित केले.

विकेंद्रीकरण: गांधीजींचा विश्वास होता की गावपातळीवर सत्ता आणि संसाधनांचे विकेंद्रीकरण केले पाहिजे, ज्यामुळे स्थानिक समुदायांना निर्णय घेता येतील आणि त्यांच्या विकासाची मालकी घेता येईल.

कल्याणकारी राज्याची तत्वे

समानता आणि न्याय : गांधीजींचे कल्याणकारी राज्याचे स्वप्न सर्व नागरिकांसाठी समानता आणि न्यायाला प्राधान्य देते.

मूलभूत गरजा: त्यांचा असा विश्वास होता की प्रत्येक व्यक्तीला अन्न, निवारा, वस्त्र आणि आरोग्यसेवा यासारख्या मूलभूत गरजा उपलब्ध असाव्यात.

सबलीकरण: गांधीजींचा दृष्टिकोन स्थानिक समुदायांना त्यांच्या स्वतःच्या विकासाची जबाबदारी घेण्यासाठी सक्षम करण्यावर भर देतो.

आजची प्रासंगिकता

गांधींचे कल्याणकारी राज्यांवरील विचार आजही प्रासंगिक आहेत, सामाजिक न्याय, समानता आणि स्वयंपूर्णतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक उपक्रम आणि कार्यक्रम आहेत.

समुदाय विकास कार्यक्रम: अनेक संस्था आणि सरकारे सहभागी दृष्टिकोनांना प्रोत्साहन देणारे आणि स्थानिक समुदायांना सक्षम करणारे समुदाय विकास कार्यक्रम राबवत आहेत.

विकेंद्रीकरण उपक्रम: जगातील अनेक भागांमध्ये स्थानिक पातळीवर सत्ता आणि संसाधनांचे विकेंद्रीकरण करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत.

गांधींचे कल्याणकारी राज्याचे स्वप्न स्वयंपूर्णता, सामाजिक न्याय आणि समानतेच्या महत्त्वावर भर देते. या दृष्टिकोनाची अंमलबजावणी करण्यात आल्याने असली तरी, शाश्वत आणि समतोल विकासाला चालना देण्यासाठी ही एक संबंधित आणि महत्त्वाची संकल्पना आहे. महात्मा गांधींचे कल्याणकारी राज्याचे स्वप्न स्वयंपूर्णता, सामाजिक न्याय आणि समानतेवर भर देते. प्रशासन आणि विकासासाठी विकेंद्रित, गावकेंद्रित दृष्टिकोनावर त्यांचा विश्वास होता.

निष्कर्ष

1. विकेंद्रीकरण आणि पंचायती राज हे भारताच्या शासन रचनेचे आवश्यक घटक आहेत, जे स्थानिक स्वराज्य, नागरिकांचा सहभाग आणि प्रभावी सेवा वितरणाला प्रोत्साहन देतात.
2. गांधींचे ग्रामकेंद्रित प्रशासनाबद्दलचे विचार आजही प्रासंगिक आहेत, स्थानिक समुदायांना सक्षम बनवण्यासाठी आणि सहभागी लोकशाहीला प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक उपक्रम आणि कार्यक्रम आहेत.
3. विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक स्वराज्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी भारत सरकारने पंचायती राज संस्था स्थापन केल्या आहेत.
4. अनेक संस्था आणि सरकारे सहभागी दृष्टिकोनांना प्रोत्साहन देणारे आणि स्थानिक समुदायांना सक्षम करणारे सामुदायिक विकास कार्यक्रम राबवत आहेत.
5. महात्मा गांधींच्या विकेंद्रीकरणाच्या कल्पनेला बळकटी देण्यासाठी 1992 मध्ये 73 वी आणि 74 वी घटनादुरुस्तीने पंचायत राज संस्थांना घटनात्मक दर्जा मिळाली.
6. 42 वी घटनादुरुस्तीनुसार भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 51 क मध्ये मूलभूत कर्तव्यांची तरतूद करण्यात आली.
7. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 12 ते 35 या कलमांमध्ये मूलभूत अधिकार्यांची तरतूद करण्यात आलेली आहे.
8. गांधींच्या कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्पष्ट करत असताना भारतीय घटनाकार आणि घटनेच्या कलम 36 ते 51 मध्ये राज्याच्या धोरणांची मार्गदर्शक तत्वांची चर्चा केलेली आहे.

संदर्भ :-

1. Surineni Indira, Gandhian Doctrine of Trusteeship ,New Delhi: Discovery Publishing House, 1991
2. Hind Swaraj or Indian Home Rule .Mahatma Gandhi, 1909
3. Revolutionary Sarvodaya: A Philosophy for the Remaking of Man" by Vinoba Bhave
4. Gandhian Trusteeship in Theory-and-Practice - By Raghavan Iyer
5. गांधी नंतरचा भारत, रामचंद्र गुहा (शारदा साठे अनुवादित)
6. गांधी विनोबा आणि जयप्रकाश, मिलिंद बोकील
7. कश्यप सुभाष, 'हमारा संविधान भारत का संविधान और संविधानिक विधी', प्रकाशन यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक
8. एम. लक्ष्मीकांत 'भारतीय राजव्यवस्था: प्रकाशन प्राईवेट लिमिटेड, नई दिल्ली. २०१५ मॅकग्रीव्ह व्हील एज्युकेशन इंडिया
9. कोळंबे रंजन, 'भारतीय राज्यघटना आणि प्रशासन', प्रकाशन भगीरथ प्रकाशन, पुणे.
10. साठे मोहन, हिरालाल मोहन, 'मूलभूत हक्क, नागरीक स्वातंत्र्ये व रोजगार हक्क, प्रकाशन यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक २०१३.

